

Jerzy Tofiluk

Historia rozwoju i kształtowanie się Płaszczanicy (Epitafionu)

Elpis 5/7/8, 11-28

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HISTORIA ROZWOJU I KSZTAŁTOWANIA SIĘ PŁASZCZANICY (EPITAFIONU)

Historii kształtowania się płaszczanicy i jej znaczenia należy poszukiwać w tych nabożeństwach, w których wspomina się pogrzeb Chrystusa. Liturgia eucharystyczna i nabożeństwa Wielkiego Tygodnia w swoich treściach odnoszą się do ostatnich wydarzeń z ziemskiego życia Zbawiciela i dlatego też możemy wydzielić dwie wzajemnie uzupełniające się warstwy źródłowe ukazujące historię epitafionu:

1. jako symbolu w codziennym nabożeństwie (Liturgia święta) i
2. jako symbolu w nabożeństwach cyklu rocznego (Wielkiego Piątku i Wielkiej Soboty).

Płaszczanica w Liturgii Świętej

Pierwotne znaczenie płaszczanicy należy odnieść do ołtarza w prezbiterium świątyni, który będąc tronem Boga symbolizuje również grób Chrystusa. O takim symbolicznym znaczeniu ołtarza mamy jednomyślne świadectwo starożytnych liturgistów.

Patriarcha jerozolimski Sofroniusz (+ 636) w swoim „*Słowie o Bożeściwnom swiaszczennodziejstwi*” pisze: „święty stół (scs. *trapieza*) oznacza święty grób, w którym Chrystus był pogrzebany”¹. Podobnie wypowiada się również św. Germanos, patriarcha Konstantynopola (VIII w.), który w komentarzu do liturgii bizantyjskiej pisze: „święty stół (*trapieza*) odpowiada miejscu grobu, w którym położony był Chrystus... święty stół jest także Bożym tronem, na którym noszony przez cherubinów nadniebiański Bóg (*prieniebiesnyj Bog*) spoczął cielesnie”². Możemy tu również przytoczyć inne słowa z tego komentarza, wypowiedziane przy objaśnianiu *Cherubikonu* i wielkiego wejścia: „Święty stół (*swiataja tra-*

¹ W: *Pisanija sw. Otczew i uczytielej Cerkwi otnosiaszczijasja k istolkowaniju prawoslaw-nogo bogosłużenija*, Petersburg 1855, I, s. 267.

² *Tamże*, s. 361; por. s. 362-363.

pieza) odpowiada pogrzebowi Chrystusa, gdy Józef zdjął ciało Chrystusa z krzyża, owinął je czystą płaszczanicą i namaścił wonnościami i myrrą, podniósł z Nikodemem i złożył do nowego wykutego w skale grobu. Obrazem tegoż świętego grobu jest stół ofiarny (*thysiastērion* – ołtarz), albo miejsce złożenia, to jest gdzie złożono święte i najczcigodniejsze ciało, a to jest święty stół (*swiataja trapieza*)³. Św. Symeon z Tessaloniki (XV w.) w swoim dziele „*Tołkowanije o bożestwiennom chramie*” podsumowując wcześniejsze wypowiedzi łączy wszystkie znaczenia ołtarza pisząc: „tron (*priestol*) nazywa się święte świętych, tronem, miejscem i odpocznieniem Bożym, oczyszczeniem, miejscem przynoszenia wielkiej ofiary, grobem Chrystusowym i miejscem chwały jego”⁴. Pojmowanie ołtarza jako grobu Pańskiego implikuje postrzeganie jego dolnego białego przykrycia wykonanego z lnu jako płaszczanicy (całunu), o czym świadczy św. Symeon: „potem zakłada się spodni pokrowiec (gr. *katasarka*, scs. *sraczica*), który oznacza płaszczanicę na umartwionym, ze względu na nas, ciełe”⁵. Pojmowanie ołtarza jako grobu Pańskiego pozwala św. Symeonowi na jeszcze jedną interpretację symbolicznego ukazania płaszczanicy. Opisując poświęcenie ołtarza pisze, że biskup po nałożeniu szat biskupich „na wierzch nakłada jeszcze białą szatę (gr. *sindōn*, scs. *sraczica*) długą od ramion do nóg, na obraz płaszczanicy Chrystusa w grobie: albowiem on powinien postawić i poświęcić grób Chrystusa tj. święty stół (scs. *swiaszczennuju trapiezu*) i jakby napominając znajdując się w grobie, jest on obrazem pogrzebanego Chrystusa”⁶.

Historia rozwoju płaszczanicy łączy się także ze sprawowaniem Liturgii eucharystycznej. Najstarsze świadectwo, gdzie w symbolice ołtarza, jak również w kontekście sprawowania Liturgii, wspomniany jest przedmiot oznaczający płaszczanicę możemy odnaleźć u św. Izydora z Peluzjum (+ ok. 435), który w liście do komesa Doroteusza wyjaśniając kościelne nabożeństwa pisze „czysta płaszczanica (*sindōn* – płótno) rozścielana dla przeniesienia boskich darów, jest służeniem Józefa z Aryma-

³ *Tamże*, s. 393.

⁴ *Tamże*, III, s. 11.

⁵ Św. Symeon z Tessaloniki, *Razgowor o sw. Swiaszczennodiejstwiach i tainstwach cerkownych*, [w:] *Pisanija*, II, s. 160-161; por. *tamże* s. 187 gdzie opisując ołtarz stwierdza: „następnie spodni pokrowiec (*katasarka*) jest obrazem płaszczanicy, która była (użyta T. J.) przy pogrzebie Zbawiciela”.

⁶ *Tamże*, s. 153

tei. Jak on zawiązał ciało Chrystusa w płaszczanicę, i przekazał je do grobu, z którego dla całego rodzaju naszego przyszedł owoc zmartwychwstania; tak i my, na płaszczanicy uświęcając chleb przyniesienia, znajdujemy bez wątpienia ciało Chrystusa...⁷. Z tej wypowiedzi możemy wnioskować, że płaszczanica (*sindōn*) miała liturgiczne znaczenie, gdyż na niej był sprawowany sakrament Eucharystii. Tekst św. Izydora z pewnością nie może odnosić się do obecnie używanego antimensjonu⁸, który według większości liturgistów, wszedł do użycia dopiero na przełomie VIII i IX w.⁹. Św. Izydor mówi raczej o płótnie, którym w jego czasach przykryty był ołtarz - stół Pański. Uzasadnione wydaje się twierdzenie, że w okresie późniejszym ta liturgiczna płaszczanica (*sindōn*) znajdująca się na ołtarzu otrzymała nową nazwę *eiliton*. Ten termin najprawdopodobniej powstał dla określenia sposobu użycia płaszczanicy (*sindōn*), która była składana i rozkładana. Słowo *eiliton* od czasownika *eileo* (również *eilo*, *eillo*) który znaczy zginać, przewracać. Stąd też *eiliton* oznacza zwitek, zawiątko. W języku cerkiewnosłowiańskim słowo to tłumaczono „*switoje*”¹⁰.

Po raz pierwszy słowo *eiliton* spotykamy u Jana Postnika w komentarzu do liturgii, w którym czytamy „*Eiliton rozkładany na boskim ołtarzu, według naszej opinii, na obraz płaszczanicy, w którą zawinięte było ciało Pańskie przez Józefa i Nikodema*”¹¹. W podobny sposób wypowiada się o *eilitonie* św. patriarcha Germanos, który pisze: „*eiliton* oznacza płaszczanicę w którą zawinięte było (? *eneilithi*) zdjęte z krzyża i złożone do grobu ciało Chrystusa”¹². Również patriarcha Sofroniusz w cytowanym już komentarzu Liturgii opisując zakończenie liturgii katechumenów pisze: „*diakoni rozkładają eiliton podobnie jak Józef i Nikodem, gdy zamierzali pogrzebać samego Pana*”¹³.

Autorzy wszystkich tych opisów wspominając o *eilitonie* wskazują, że jest to płótno na którym bezpośrednio sprawowany był sakrament Eu-

⁷ Cyt. za W. Troickij, *Istoria płaszczanicy*, „Bogostwskij Wiestnik” 1912, t. 1, s. 366.

⁸ Taką opinię wyraził ks. Nikolskij Konstantin w: *Posobije k izuczeniju ustawa bogosłuženija Prawosławnoj Cerkwi*, Petersburg 1804.

⁹ Zob. H. Paprocki, *Antimension*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, I, k. 643-644.

¹⁰ Zob. G. Djaczenko, *Połnyj cerkowno-sławianskij słowar*’, Moskwa 1993.

¹¹ Cyt za: W. Troickij, *dz. cyt.*, s. 367.

¹² *Posliedowatielnoje izłożenie*, [w:] *Pisanija*, *dz. cyt.*, s. 373, 391.

¹³ W: *Pisanija*, *dz. cyt.*, s. 286.

Ryc. 1 – mały pokrowiec z ikoną Eucharystii XIV w. (Athos – Monaster Chilindar)

Ryc. 2 – duży pokrowiec (aer) XIV w. (Athos – Monaster Pantokratora)

Ryc. 3 – Krzyż na Golgocie z adorującymi cherubinami XVII w. (Siergiejew Posad)

Ryc. 4 – Mały pokrowiec z przedstawieniem ukrzyżowanego Pana

charystii. Możemy ponadto stwierdzić, że *eiliton* jest pierwszą formą płaszczanicy. Poprzez swoje liturgiczne znaczenie *eiliton* przybiera symboliczne znaczenie płaszczanicy, która w okresie późniejszym została zastąpiona antimensionem. W liturgikonach greckich do dnia dzisiejszego pozostało sformułowanie mówiące o rozkładaniu eilitonu po liturgii katechumenów, przed sprawowaniem sakramentu Eucharystii. W najstarszych liturgikonach słowiańskich również mówiło się o rozkładaniu eilitonu, a nie antimensionu. Znaczenie *eilitonu* zmienia się wraz z wejściem w powszechne użycie antimensionu.

Już u św. Symeona z Tessaloniki *eiliton* oznacza nie płaszczanicę, ale chustę która była na głowie pochowanego Jezusa. O chuście tej wspomina św. Jan w swojej Ewangelii gdy Szymon Piotr, który przyszedł wraz z nim do grobu „ujrzał leżące prześcieradła oraz chustę, która była na głowie jego, ale zwinięta osobno na jednym miejscu” (20, 6-7). Takie pojmowanie *eilitonu* jako chusty jest przyjmowane również dzisiaj i wiąże się najprawdopodobniej z tym, że z czasem *antimension* zaczęto wkładać w *eiliton*¹⁴ i niektórzy uważają go tylko z chustę służącą do zawijania antimensionu¹⁵.

W związku ze zmianą znaczenia *eilitonu* dalsza historia rozwoju płaszczanicy związana jest z coraz bardziej rozwijającą się symboliką ołtarza i liturgicznych aktów. Już patriarcha Germanos wspomina, że obok *eilitonu* również pokrowiec służący do przykrycia pateny (*diskos*) oznacza płaszczanicę, zaś pokrowiec nad kielichem jest obrazem chusty leżącej na twarzy Chrystusa¹⁶.

Z okresu późniejszego inną interpretację znaczenia pokrowców podaje św. Symeon. W swoim komentarzu do Liturgii pisze on „następnie (kapłan) biorąc pokrowiec diskosu, który razem z innymi pokrowcami oznacza pieluszki mówi słowa psalmu przedstawiające wcielenie Słowa: „Pan jest królem, oblekł się w dostojność.... Kładzie również pokrowiec i na kielich (jeden lub wiele) wypowiadając przy tym słowa wskazujące także na wcielenie Pana [...]. Następnie, na koniec, kapłan po okadzeniu kładzie welon (gr. *aēr scs. wozduch*) oznaczający firmament z umocowanymi gwiazdami i płaszczanicę, albowiem on obejmuje (ciało i krew)

¹⁴ Zob.: Wieniamin, archip. Niżegorodskij i Arzamskij, *Nowaja Skriżal*, Petersburg 1908, cz. I, s. 6.

¹⁵ Zob. G. Djaczenko, *Połnyj cerkowno-sławianskij słowar'*, s. 220.

¹⁶ *Posljedowatielnoje izłożenije*, [w:] *Pisanija*, dz.cyt., s. 373.

Jezusa zmarłego i wonnościami namaszczonego, i on nazywa się płaszczanicą (scs. *nadgrobije*, gr. *epitaphion*)¹⁷, Nazwanie przez św. Symeona trzeciego dużego pokrowca, którym przykrywa się zarówno kielich jak i diskos, płaszczanicą wskazuje na nowy etap kształtowania się płaszczanicy. Znaczenie płaszczanicy przechodzi na aer, który w danym przypadku oznaczał rodzaj materiału – lekkiego, przezroczystego. Słowo to przez długi czas było terminem technicznym. Należy zaznaczyć, że w starożytnych liturgikonach i objaśnieniach liturgii aer był nazywany również *katapietasmą* o czym pisze św. patriarcha Germanos: „wierchni pokrowiec (gr. *katapetasma*) lub welon (scs. *wozduch*) używany jest w miejsce kamienia, którym Józef zamknął wejście do grobu i który zapieczętowany był strażnikami Piłata”¹⁸.

Zapoznając się z zachowanymi dużymi pokrowcami możemy prześledzić, w jaki sposób wpisują się one w historię płaszczanicy. Na niektórych wierzchnich pokrowcach (*aer*) przedstawiona jest ikona Eucharystii (historycy wymieniają aer suzdalski z 1423 r. i riazański z 1486 r.; podobne przedstawienia znajdują się na pokrowcach w monasterze Pantelejmona na Athosie i w Suczawskim Monasterze w Bukowinie¹⁹ (zob. ryc. 1).

Innym wyobrażeniem umieszczanym na dużych pokrowcach jest przedstawienie ukrzyżowania Chrystusa, bądź zdjęcia Jezusa Chrystusa z krzyża i położenie go do grobu, przez co pokrowce te nawiązują one bezpośrednio do epitafionów będących w użyciu w Wielkim Tygodniu (ryc. 2 i 3). Te przedstawienia są ilustracją znaczenia wielkiego wejścia, które w symbolice liturgicznej oznacza drogę Chrystusa na cierpienia, zaś samo postawienie Świętych Darów na ołtarzu jest interpretowane jako złożenie Jego ciała do grobu. Bardzo często na takich płaszczanicach umieszczane były tekst troparionu mającego bezpośredni związek z umieszczonym przedstawieniem „W grobie ciałem, w otchłani duszą jako Bóg, w raju zaś z łotrem, na tronie z Ojcem i Duchem byłeś Chryste, wszystko napelniający, Ty, którego żadne słowo opisać nie może”. To samo można powiedzieć o rzadkim napisie doksologii (*wieliczanija*) i najczęściej występującym troparionie „Dostojny Józef zdjawszy z drzewa przeczyste Ciało Twoje, całunem czystym owinął i wonnościami nama-

¹⁷ Św. Symeon z Thessalonik, *Razgowor o sw. Swiaszczennodiejstwiach i tainstwach cerkownych*, [w:] *Pisanija*, II, s. 130.

¹⁸ *Posliedowatielnoje izłożenije*, [w:] *Fisanija*, dz.cyt., s. 396.

¹⁹ Zob. N. Kondakow, *Pamiatniki christianskiego iskustwa na Afonie*, s. 248-250.

Ryc. 5 – Płaszczanica XVII w. (Athos – Monaster Kseropotamou)

Ryc. 6 – Płaszczanica XVII w. (Nižnij Nowograd)

Ryc. 7 – Współczesna płaszczanica

Ryc. 8 – Płaszczanica: Chrystus w grobie adorowany przez moce niebieskie XIV/ XVI w. (Athos – Monaster Stavronikita)

ściwszy, w nowym złożył grobie” (*Blagoobraznyj Iosif...*). Treść troparionu „Dostojny Józef...” wskazuje na zależność od liturgicznego użycia aera – płaszczenicy. Te słowa wygłasza się przykrywając św. Dary dużym pokrowcem po przeniesieniu na ołtarz.

Zachowane są również pokrowce z przedstawieniami samych aniołów i umieszczonym na nich napisem „Niech milczy wszelkie ciało” (*Da molczit wsiakaja płot*). Znany jest też pokrowiec przedstawiający ikonę ukrzyżowanego Chrystusa otoczonego aniołami z napisem dookoła „Niech milczy wszelkie ciało niech stoi z bojaźnią i drżeniem, i nie myśli o niczym, co ziemskie. Oto Król królów i Pan panujących przychodzi, złożyć Siebie w ofierze” (ryc. 4). Wyjaśnień takich przedstawień i napisów należy również szukać w liturgicznym użyciu tych pokrowców, szczególnie podczas wielkiego wejścia Wielkiej Soboty i symbolicznie tego wejścia.

Wielkie wejście według św. Symeona z Thessalonik jest znakiem drugiego chwalebego przyjścia Chrystusa z nieba. Dlatego wielkie wejście od czasów starożytnych dokonywało się bardzo uroczystie. Św. Symeon opisując wielkie wejście pisze, że za św. Darami idą kapłani niosący na głowach pokrowiec będący przedstawieniem martwego, nagiego Chrystusa.

„... Z wielką chwałą sprawuje się uroczyste wniesienie i wejście świętych darów w obecności lektorów, diakonów, kapłanów poprzedzających i podążających ze świecznikami i innymi świętymi rzeczami: dlatego, że to oznacza jak powiedzieliśmy, ostatnie przyjście (Chrystusa) gdy On przyjdzie w chwale. Dlatego na przedzie niesiony jest omoforion z przedstawionym na nim krzyżem, co znamionuje mający objawić się na niebie znak Jezusa, ale i samego Jezusa. Za omoforionem idą i pozostali diakoni, zgodnie z porządkiem anielskim. Następnie podążają niosący święte Dary a za nimi – wszyscy pozostali trzymając na głowie pokrowiec, który oznacza (scs. *znamienuje*) nagiego i martwego Jezusa”²⁰.

Dmitriewskij zaznacza, że podobne komentarze występują również w ruskich biskupich liturgikonach, ale uważa, że użycie wielkich pokrowców na Rusi należy odnieść do XVI wieku²¹.

²⁰ Błazennago Simieona archiepiskopa Fiessatonikijskago, *Tolkowanieje o chramie*, [w:] *Pisanija* dz.cyt., III, s. 34-35.

²¹ Zob. A. Dmitriewskij, *Bogostużenje w ruskoj cerkwi w XVI w.*, Kazań 1884, s. 218; por. tenże, *Służebnik*, Kijów 1904, s. 93-94.

Płaszczanica w nabożeństwach Wielkiego Tygodnia.

Struktura nabożeństw cyklu dobowego jak również cyklu rocznego oraz teksty tych nabożeństw ukazują i uobecniają ekonomię zbawienia. Ekonomia zbawczego zstąpienia i odkupienia dokonanego przez naszego Zbawiciela jest odtworzona w misteryjny sposób w codziennej liturgii i nabożeństwach całego roku. Obecne nabożeństwa wschodniego Kościoła prawosławnego w swoim rozwoju historycznym ukształtowały się w oparciu o tradycje jerozolimską, tradycję „wielkiej cerkwi” – soboru Hagia Sophia w Konstantynopolu oraz tradycję monastyczną klasztorów św. Saby w Palestynie i Studion w Konstantynopolu²².

Można założyć, że wyniesienie płaszczanicy w Wielkim Tygodniu w nabożeństwach naszego Kościoła pochodzi z tradycji jerozolimskiej. W tej tradycji od czasów starożytnego chrześcijaństwa, nabożeństwa cyklu rocznego charakteryzowały się realistycznym przedstawianiem wydarzeń ewangelicznych odnoszących się do życia Chrystusa. Ostatnie dni ziemskiego życia Chrystusa, jego cierpienie i śmierć stanowiły treść nabożeństw Wielkiego Tygodnia. Takie nabożeństwa możliwe były tylko w Jerozolimie, miejscu cierpienia Chrystusa, ale musiały oddziaływać na pielgrzymów (por. Sylwia Akwitańska) i z pewnością w naturalny sposób pojawiało się dążenie, jak zauważa Dmitriewskij, aby w innych miejscach w pewnym sensie odwzorować nabożeństwo jerozolimskie²³.

Na liturgiczne zastosowanie płaszczanicy i jego treści ikonograficzne niewątpliwy wpływ miał kult całunu turyńskiego, który zgodnie z tradycją do VII w. przechowywany był w Kościele jerozolimskim, a po zdobyciu Jerozolimy przez Arabów przeniesiony został do Konstantynopola. Tam był przechowywany w cerkwi Bogurodzicy Blacherniotissy, gdzie w każdy piątek był ukazywany wiernym. Po zdobyciu Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 r. całun został wywieziony przez Ottona de la Roche do Besançon i w 1578 r. znalazł się w Turynie²⁴.

Prof. Gołubiński w swojej historii Kościoła rosyjskiego pisze, że obrzęd wyniesienia płaszczanicy w Wielkim Tygodniu, w tradycji grec-

²² Na temat kształtowania się obecnego typikonu zob.: Awierkij archiepiskop, *Liturgika*, Jordanville 2000, s. 491-507; Hh. Paprocki, *Wprowadzenie*, [w:] *Liturgie Kościoła prawosławnego*, Kraków 2003, s. 41-50.

²³ Zob. A. Dmitriewski, „Trudy Kijewskiej Duchownej Akademii” 1901, t. 3, s. 576-578.

²⁴ Zob. A. Janczuk, *Całun turyński*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, II, k. 1288-1289.

Ryc. 9 – Płaszczanica: Chrystus złożony w grobie adorowany przez aniołów XVI w. (Athos – Monastyr Dionisiou)

Ryc. 10 – Płaszczanica: nad Chrystusem w grobie pochylają się Bogurodzica, św. niewiasty, św. Józef i Nikodem w otoczeniu aniołów. XVII w. (Athos – Monaster Vatopedi)

Ryc. 11 - jw. XVII w. (Rosja)

Ryc. 12 – jw. (Grecja)

kiej swoimi początkami sięga pierwszej połowie XI w., kiedy to pojawił się zwyczaj, aby na jutrzni wielkiej soboty po wielkiej doksolonii czynić wejście z ewangelizarem²⁵. Natomiast prof. Włodzimierz Troicki uważa, że to wejście nie pojawiło się w XI w., ale jest pozostałością starożytniej formy świątecznego nabożeństwa tzw. „*piesniennogo posliedowanija*” (gr. *hasmatik? akolouthia*), które opisał św. Symeon z Tesaloniki i o którym powiedział, że „wszystkie katedralne świątynie na całym świecie sprawowały *posliedowanije piesniennno*”²⁶. Historię tego rytu możemy dostrzec bardzo wcześnie, w czasach Sylwii Akwitańskiej i jej „podróży po świętych miejscach”²⁷.

O istnieniu obrzędu pogrzebu Chrystusa w Konstantynopolu świadczą zachowane wezwania do wiernych i listy do imperatora, autorstwa patriarchy konstantynopolitańskiego Atanazego (1289-1293) (1303-1311) zapraszające do uczestniczenia w „Pogrzebie Zbawiciela” (gr. *to entaphiasmo tou Soterou*). Wg prof. Gołubińskiego pod tym „pogrzebem” należy rozumieć ceremonię przeniesienia do prezbiterium pokrowca (*aer*) z przedstawieniem złożenia Chrystusa do grobu²⁸.

W Konstantynopolu na początku XVI w. istniał już ryt „śpiewu nad grobem” (scs. *nadgrobnogo pienija*) i obrzęd wyniesienia płaszczanicy wraz z ewangelizarem po wielkiej doksolonii na jutrzni Wielkiej Soboty. Z względu na ogromny wpływ, jaki miało nabożeństwo świątyni Hagia Sophia na nabożeństwo ruskiej Cerkwi, to obrzędy Wielkiej Soboty pojawiły się mniej więcej w tym okresie i na Rusi. Prof. Troicki uważa, że obrzęd Wielkiej Soboty ukształtował się na Rusi również około XVI w. z tym, że nie było to dokładne odwzorowanie tradycji Konstantynopola. Uważa on, że Rosyjska Cerkiew przejęła myśl o sprawowaniu tego obrzędu, ale forma jego kształtowała się bardziej lub mniej samodzielnie²⁹.

Należy jednak do tych opinii podchodzić ze świadomością, że istnieją również świadectwa wcześniejsze wspominające pośrednio o płaszczanicy. W XII w. św. Cyryl Turowski w swojej mowie pochwalnej ku

²⁵ Zob. E. Gołubinskij, *Istoria ruskiej Cerkwi*, Moskwa 1880, I, 2, s. 917.

²⁶ *Razgowor o sw. Swiaszczennodiejstwiach i tainstwach cerkownych*, [w:] *Pisanija*, II, s. 472.

²⁷ Zob. A. Dmitriewskij *Driewniejszyje patriarszyje tipikony swiatogrobskoj Ierusalimskoj i wielikoj Konastantinopolskoj cerkwi*, Kijów 1907, oraz w: „Trudy Kiejwskoj Duchownoj Akadiemii” 1901, t. 3, s. 553-555.

²⁸ Zob. E. Gołubinskij, *dz.cyt.*, I, 2, s. 918.

²⁹ W. Troickij, *Istoriya płaszczanicy*, „Bogostwskij Wiestnik” 1912, t. II, s. 512.

czci Józefa z Arymatei na trzecią niedzielę po Wielkanocy, mówi: „Kapłana i biskupa przywołuję: obraz swego służenia przekazałeś obchodząc, kadząc i kłaniając się z modlitwą najczystsшему ciału Chrystusa mówiąc: zmartwychwstań Panie, pomóż nam i wybaw nas ze względu na imię Twoje”. Nie jest to świadectwo jednoznaczne, gdyż możemy tylko zakładać, że biskup sprawował nabożeństwo na wzór służenia Józefa z Arymatei – obrzęd pogrzebu Chrystusa.

Zachowane są pisane źródła z XVII w. zawierające szczegółowe opisy obrzędów liturgicznych sprawowanych w katedralnych świątyniach i monasterach³⁰. Katedralne liturgikony opisują bardzo złożone obrzędy, które nie mają uzasadnienia we wcześniejszej historii płaszczanicy. Opisy te świadczą o ogromnej różnorodności obrzędów związanych z wyniesieniem płaszczanicy w Wielką Sobotę. Dzisiaj jest trudno powiedzieć skąd się wziął zwyczaj wnoszenia płaszczanicy na środek świątyni w piątek na nabożeństwie wieczornym. Być może jest to związane z ostateczną redakcją cerkiewnego Typikonu, która miała miejsce w latach 1682 i 1685.

Obecne obowiązujące przepisy Typikonu oraz podręczniki liturgiki³¹ mówiąc o przygotowaniu i wyniesieniu płaszczanicy na środek świątyni w Wielki Piątek dopuszczają możliwość zachowania różnorodnych praktyk. Jednak w tej różnorodności można dostrzec pewne elementy wspólne pozwalające określić liturgiczne znaczenie płaszczanicy i jej rolę w kształtowaniu duchowości wiernych. Przed nabożeństwem wieczornym płaszczanica jest umieszczana na ołtarzu. Podczas śpiewu apostychesów na wieczerni:

„Ciebie, który odziewasz się w światłość jak w szatę, Józef z Nikodemem zdjęwszy z krzyża, widząc martwego, obnażonego i nie pogrzebanego, gorzkimi z serca zalewał się łzami i łkając mówił: „Biada mi, najslodszy Jezu! Gdy przed chwilą słońce ujrzało Ciebie wiszącym na krzyżu, przyoblekło się w mrok, a ziemia zatrzęsa się z bojaźni, zasłona świątyni rozdarła się, a oto ja teraz widzę Ciebie, któryś za mnie podjął dobrowolną śmierć. Jakże mogę pogrzebać Ciebie, Boże mój? Jakim całunem mam Ciebie owinąć? Jakimi rękoma można dotknąć niezniszczalne Twoje cia-

³⁰ Zob. *Tamże* s. 517-529.

³¹ Zob. S. Bułgakow, *Nastolnaja kniga dlja swiaszczenno-cerkowno-służitielej*, Charków 1900, s.548-551.

Ryc. 13 – Płaszczanica z XIX w. (Rosja)

Ryc. 14 – Błękita płaszczanica pocz. XV w. (Siergiejew Posad)

ło? Jakież pieśni będą śpiewał przy Twoim pogrzebie, o Miłosierny? Wywyższam Twoje cierpienia, wystawiam w pieśniach Twój pogrzeb i Twoje Zmartwychwstanie, wołając: Panie, chwała Tobie!” następuje okadzenie ołtarza i leżącej na nim płaszczanicy. Następnie podczas śpiewu troparionu „Dostojny Józef...” jest wynoszona z prezbiterium na środek świątyni i umieszczana na wcześniej przygotowanym grobie.

Wierni całując ikonograficzne przedstawienie zmarłego Chrystusa na epitafionie oddając pokłon Zbawicielowi, który umarł na Krzyżu za zbawienie świata. Grób z płaszczanicą staje się centralnym miejscem świątyni. Przed płaszczanicą są sprawowane nabożeństwa Wielkiego Piątku – nabożeństwo późnego wieczoru (gr. *apodeipnon*, scs. *powieczerije*) z kanonem Symeona Logoteta (Metafrastos) „o ukrzyżowaniu Pana i płaczu Przenajświętszej Bogurodzicy”³² i Wielkiej Soboty – jutrznia, godziny kanoniczne oraz ma miejsce czytanie Dziejów Apostolskich. Płaszczanica zostaje wniesiona ze środka świątyni do prezbiterium podczas nabożeństwa o północy (gr. *mezoniktikon* scs. *połunoszcznica*) bezpośrednio przed wielkanocną procesją rezurekcyjną. Po wniesieniu do prezbiterium zostaje położona na ołtarzu, gdzie pozostaje od zakończenia święta Zmartwychwstania Pańskiego (to jest przez 40 dni).

Ikonomia płaszczanicy.

W procesie kształtowania się i rozwoju płaszczanicy ukształtowały się cztery podstawowe typy przedstawień ikonograficznych. Pierwszy typ jest ikonograficzną ilustracją zdjęcia Chrystusa z krzyża (ryc. 5 i 6). Swoją treścią nawiązuje do przedstawień znajdujących się na antimensjonie, ukazując wewnętrzną jedność wspomnienia wydarzeń zbawczych podczas Wielkiego Tygodnia i Liturgii eucharystycznej.

Innym przedstawieniem jest ukazanie zmarłego Chrystusa leżącego w pozycji grobowej, w tak zwanym układzie *gisant*. Jest to najprostszy typ ikonograficzny – na płaszczanicy przedstawione jest tylko ciało zmarłego Chrystusa (ryc. 7). Często, dookoła, na obrzeżach płaszczanicy jest umieszczany troparion „Dostojny Józef ...”.

Epitafion z przedstawieniem Chrystusem adorowanego przez aniołów jest kolejnym typem ikonograficznym (ryc. 8 i 9). Takie płaszczanie

³² Zob. J. Tofiluk, *Treści nabożeństwa „Płacz Bogurodzicy”*, „Elpis” 2001, z. 5, s. 79-82.

rozprzestrzenione szczególnie w greckiej tradycji są ikonograficzna ilustracja katyzy jutrzeni Wielkiej Soboty *„Ułękły się chóry anielskie widząc będącego w łonie Ojca, jak Nieśmiertelny składany jest w grobie jako martwy, którego otaczają zastępy aniołów i sławią z martwymi w otchłani, jako Stwórcę i Pana”*.

Najbardziej rozbudowanymi ikonograficzne są epitafiony z Chrystusem opłakiwanym przez aniołów i inne osoby (ryc. 10, 11 i 12) lub tylko same osoby (ryc. 13). Jednym z najciekawszych epitafionów jest tzw. „niebieska płaszczanica” „Złożenie Chrystusa do grobu” z XVI w., znajdująca się w muzeum Ławry św. Sergiusza w Siergiejew Posadzie (ryc 14). Ta płaszczanica nawiązuje do tradycji greckiej nie tylko swoim stylem, ale i umieszczonym na niej napisem. Nie jest to bowiem żaden z hymnów Wielkiego tygodnia, ale hymn cherubinów *„My którzy Cherubinów tajemnie przedstawiamy, i życiodajnej Trójcy trójświęty hymn śpiewamy, odrzućmy teraz wszelką życia troskę. Abyśmy podjęli Króla wszystkich, Którego niewidzialnie niosą zastępy anielskie. Alleluja”*. Płaszczanica ta swoją ikonografią i tekstem hymnu cherubinów nawiązuje do tradycji greckiej, w której wielki pokrowiec *aer* używany podczas Liturgii, szczególnie podczas wielkiego wejścia, był nazywany płaszczanicą.

Historia rozwoju i kształtowania się płaszczanicy ściśle związana z Liturgią świętą i nabożeństwami Wielkiego Tygodnia wskazuje wewnętrzną jedność liturgicznych cykli tygodniowego i rocznego. Wspomnienie życia Zbawiciela i jego zbawczej ekonomii stanowi podstawę liturgicznego życia Kościoła w wymiarze dnia codziennego jak i całego roku. Płaszczanica poprzez swoją obecność zarówno w Liturgii eucharystycznej (*antimention*), w nabożeństwach Wielkiego Tygodnia, ale również i w okresie paschalnym, kiedy znajduje się na ołtarzu stanowi centrum życia liturgicznego uobecniającego całe dzieło zbawcze Chrystusa. Wyraża to modlitwa czytana podczas Liturgii św. Jana Chryzostoma *„Wspominając przeto zbawienne przykazanie, a także wszystko co się dla nas dokonało, krzyż, grób, po trzech dniach zmartwychwstanie, wstąpienie na niebiosa, zasiadanie po prawicy, drugie i pełne chwały ponowne przyście to co Twoje, od Twoich, Tobie przynosimy za wszystkich i za wszystko”*.